ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تارىخي تەسىرى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش

مۇھەممەدتۇرسۇن ئابدۇكېرىم يۈكسەل

كىرىشمە: ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن موڭغۇل مەدەنىيىتى بۈيۈك جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. موڭغۇل مەدەنىيىتىگە، جۈملىدىن مولڭغۇل تارىخىغا ئىنچىكىلەپ قارايدىغان بولساق، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىگە ئۇيغۇر يېزىقىنى باشلامچى قىلغان ھالدا كەڭ دائىرىدە، زەنجىرسىمان ۋە ئۇزاققىچە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز . بۇ خىل تەسىر تىل – يېزىق جەھەتتە، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ۋە سىياسىي- ئىجتىمائىي جەھەتلەردە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىينىڭ << تۈركىي تىللار دىۋانى>> دىكى ” خاقانىيە تىلى” ياكى “كاشغەر تۈركچىسى “دەپ ئاتالغان ئەينى دەۋىردىكى ئورتاق ئۇيغۇرئەدەبىي تىلى بولسۇن ۋەياكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بولسۇن، موڭغۇل تىل لوغىتىگە سېلىشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، موڭغۇل تىلىدا نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر تىلى تەركىبلىرىنى ئۇچرىتىمىز. بۇنىڭدىن ، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلى بىلەن موڭغۇل تىلى ئوخشاشلا ئۇرال -ئالتاي تىللىرى گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ تىللار بولغاچقا، ئەسلىدىن ئورتاق قوللىنىپ كەلگەن تىل ساقىندىلىرىنىڭ ئىپادىسىنى؛ ئىككىنچىدىن، تارىختا ئورخۇن-سېلىنگا ۋادىسى ۋە كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۆتكەن كۆك تۈرك خانلىقى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قارا خانىلار سۇلالىسى قاتارلىق خاندانلىقلار دەۋرىدە، نۇرغۇن موڭغۇل قەبىلىلىرىمۇ تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن ئارىلىشىپ ياكى قوشنا بولۇپ

ياشىغانلىقى سەۋەپلىك، مەدەنىيەتتە بىر قەدەر ئىلغارراق بولغان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ نۇرغۇنلىغان تىل ئېلېمېنتلىرىنىڭ موڭغۇل تىلىغا ئۆزلىشىپ كەتكەنلىكىنى؛ ئۈچىنچىدىن، چىڭگىزخان باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىنكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە، چىڭگىزخاننىڭ ئۇيغۇر تامغىچىسى (باش كاتىپى) تاتاتۇڭادىن باشلاپ، ناھايىتى نۇرغۇن ئۇيغۇر ئالىم-زىيالىيلىرىنىڭ موڭغۇل خان ئوردىسىغا ۋە ھەر قايسى ئىلىكخانلىقلارغا جەلىپ قىلىنىپ ئەتىۋارلىنىپ ئىشلىتىلگەنلىكى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ پۈتكۈل موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە (ئەسلىدىكى سۇڭ سۇلالىسى – ئوتتۇرا ئېقىم رايونىدىن باشقا) رەسمى ھۆكۈمەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى سەۋەپلىك ناھايىتى نۇرغۇن ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكلىرىنىڭ موڭغۇل تىلىغا سىڭىپ ئۆزلىشىپ كەتكەنلىكىنى؛ تۆتىنچىدىن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىن ھۆكۈم سۈرگەن چاغاتاي خانلىقى، ئالتۇن ئوردا خانلىقى، ئىلىخانىيلار قاتارلىق خاندانلىقلار دەۋرىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ موڭغۇل تىلىغا تېخىمۇ كۆپلەپ سىڭىپ – ئۆزلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

1. تىل – يېزىق جەھەتتىكى تەسىرى

ئۇيغۇر تىل – يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇل تىل – يېزىق مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى باسقۇچ - چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن ئاۋۋالقى تەسىر باسقۇچى.

ئۇيغۇر تىلى بىلەن موڭغۇل تىلى ئۇرال – ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە تىللار بولغاندىن تاشقىرى، ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇللار ئۇزاق قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ سىبىرىيە، ئورخۇن – سېلىنگا دەرياسى بويلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ئارىلىشىپ ياشىغاچقا، تىل—تاۋۇش، تىل ئىشلىتىش جەھەتتە خېلى كۆپ ئورتاقلىققا ئىگە. بۈنىڭغا بۈيۈك تىلشۇناس مەھمۇد كاشىغەرىنىڭ ‹‹ تۈركىي تىللار دىۋانى ›› دىنمۇ نۇرغۇن تىل پاكىتلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئۇيغۇر ۋە موڭغۇل تىللىرىدا ھايۋانات ناملىرىنى ئوخشاش ئاتايدىغان سۆزلەر خېلى كۆپ. مەسىلەن: ئات، ئايغىر (ئازغىر)، جىرغا، بۇغرۇل، يورغا، ئارغىماق، بۇتا – بۇتىلاق، بۇقا، بۆكەن، جەرەن، بۇغرا، شۇڭقار، بۈركۈت، تاخىيە (تاقاغۇ-تۇخا) قاتارلىق. يەنە ، جاھانگىر، ئاقساقال، بابا، باخشى، جادۇ(جادۇگەر) قاتارلىق سۆزلەرمۇ ئىككى تىلدا ئوخشاش مەنىگە ئىگە. كىشى ئىسىملىرىدىن

ئارسلان، تۆمۈر، باتۇر، بارس قاتارلىقلارمۇ ئىككى مىللەتتە ھازىرغىچە ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلماقتا.<1>

ئىككىنچى باسقۇچ – چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن كېيىنكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئۇيغۇر ئىلىمدارلىرىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىش ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىش باسقۇچى.

چىڭگىزخان مىلادىيە 1204-يىلى ئالتايدىكى نايمان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان، نايمان خانى ئىنانچ بىلگە خاننىڭ ئوغلى تايانخان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ چاغدا تايانخاننىڭ ئۇستازى ۋە تامغىچىسى ئۇيغۇر تاتاتۇڭا چىڭگىزخانغا ئەسىرگە چۈشكەن. چىڭگىزخان تاتاتۇڭانىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت يېزىقى قىلىپ بېكىتكەن . ئۇنىڭدىن بۇرۇن موڭغۇللاردا يېزىق يوق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، تاتاتۇڭا چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىغا ئۇستاز بولۇپ تەيىنلەندى، موڭغۇل بەگلىرىنىڭ ، جۈملىدىن پۈتۈن موڭغۇل قوۋمىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىنىشى زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قانۇنلىرى، يارلىقلىرى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلىدىغان بولدى. <2> مىلادىيە 1211-يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى بارچۇق ئارتتېكىن موڭغۇل ئىمپېرىيېسىنىڭ قۇرۇلۇن دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا بېرىپ چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، <3> ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغىدىن نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر زىياللىرى موڭغۇل ئىمپېرىيېسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلىپ قىلىندى. كېيىن يەنە، ئۇيغۇر ئالىمى چۇس كىخودزىر يۈەن سۇلالىسى پادىشاھى قوبلايىنىڭ دۆلەت ئۇستازى بولدى. ئۇ تاتاتۇڭا چىڭگىزخان دەۋرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلغان ‹‹ كونا موڭغۇل يېزىقى » نى ئىسلاھ قىلىپ ، موڭغۇل تىل-تاۋۇشىنى تېخىمۇ توغرا ئىپادىلىگىلى بولىدىغان << يىڭى موڭغۇل يېزىقى >> نى شەكىللەندۈردى . ئۇ تۈزگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى « موڭغۇل يېزىقى ئېلىپبەسى» موڭغۇل مىللىتىنىڭ يېزىق تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ (چىڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇلارمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن موڭغۇل يېزىقى ئاساسىدا مانجۇ يېزىقىنى شەكىللەندۈرۈپ قوللاندى). شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەنزاڭ ، ئوردۇتېكىن ، ئەنسارى قاتارلىقلار جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىياتى ، كۇڭزى ئەھكاملىرى ۋە تىببەت تىلىدىكى بۇددا نوملىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى . بىيەنلۈ ،

ليەنشگۇاڭ ، لۇلۇ ، شىسەن ، پراجناشرى قاتارلىقلار ‹‹ رەسساملىق ھەققىدە ئالتۇن خەلتىك بۇددا نوم ››، ‹‹ كلاسسىك □››، ‹‹□ مۇتالىيە قامۇسنامە ›› قاتارلىق كىتابلارنى يازدى ياكى تۈزدى. شۇ دەۋردە يەنە، كاپپان سالى ‹‹ ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى›› نى خەنزۇ تىلىدىن موڭغۇل تىلىغا تەرجىمەقىلدى. <4>
شەمسىددىن (1277 – 1351) ئەينى زاماندىكى ئىجتىمائىي تارىخي ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىپ « چېن ئەيزۇڭ توغرىسىدا خاتىرە » ، « جېڭدا يىللىرىدىكى ۋەزىرلەرنىڭ تەرجىمھالى » ، « غەربىي يۇرتلۇق يات تائىپىلەرنىڭ تەرجىمھالى » ، « غەرىپتىكى ئەللەرنىڭ خەرىتىلىك تەپسىراتى » ، « جىنياڭنىڭ تەبىئىي شارائىتى ھەققىدە » ، « دۇڭياڭ تەپسىراتىنىڭ داۋامى » قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلەرنى يازدى. قاڭلى توقدۇ ئوردىنىڭ پەرمانى بىلەن مىلادىيە 1343-1345 – يىللىرى تارىخشۇناس سارابانى ۋە ساكياقايا بىلەن بىرلىكتە « لياۋ سۇلالىسى تارىخى » ، « جىن سۇلالىسى تارىخى » ، « سۇڭ سۇلالىسى تارىخى » نى يېزىشقا مەسئۇل بولدى.جامالىدىن 1288 – يىلى قۇبلايخاننىڭ قوللىشى بىلەن « يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بۈيۈك بىرلىك تەپسىراتى » ناملىق تارىخىي جۇغراپىيىلىك تەپسىراتلار ئاساس قىلىنغان قىستۇرما رەسىملىك كىتاب يېزىشقا كىرىشىپ ، مىلادىيە 1303 – يىلى 600 قىسىم ، 1300 جىلدلىق كىتابنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى . بۇلاردىن باشقا ، ئارىق ھىيا، رابىن سائۇما ، نەسىردىن ، سەئىدۇللا ، توقلان ، شى شى ، شۆ چاڭفۇ ، ما زۇچاڭ ، گۈەن يۈەنشى قايا ، كۇكۇن ، ليەن شىشەن ، سارابان ، ئارىق قايا ، يۈلۈن تۆمۈر ، سۇجىس ، شىيبان ، يۇچۇرۇچ قايا ، نىزەر ، چاقاي ، سادىمىش ، قۇسقۇي ،قاتارلىق نۇرغۇن ئۇيغۇر سەركەردىلەر ، دىپلوماتلار ، پىداگوكلار، تىلماچلار ، يازغۇچىلار ، شائىرلار ، رەسساملار ، ئەمچىلەر(تېۋىب – دوختۇرلار) يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خانبالىق) بېيجىڭ (دا ئولتۇراقلىشىپ ، خانلىق ئۇچۇن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى .موڭغۇل ئىمپىرىيىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئېلخانىلار (مىلادىيىنىڭ 1258 – يىلىدىن 1388 -يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ يارلىقلىرى، ئالاقىلىرى ئەرەپ يېزىقى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر يېزىقى ۋە پارس يېزىقىدا يېزىلغان بولسا، چاغاتاي خانلىقى(1321-1370) بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقى (1227-1502) دا ئەرەپ يېزىقى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلى رەسمىي ‹‹ دۆلەت تىل-يېزىقى›› بولدى. بۇ يېزىق كېيىن«چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى»، يېزىق تىلى-ئەدەبىي تىل«چاغاتاي تىلى»دېيىلىدىغان بولدى. (مۇڭكۇخان 1254-يىلى 8-ئاينىڭ18-كۈنى فىرانسىيەدىن ئەلچىلىككە كەلگەن رۇبرۇك ئارقىلىق فىرانسىيە كارۇلى لۇئىي 9-غا ئېۋەتكەن خېتىنى ئۇيغۇر يېزىقىدا يازغان.) چۈنكى بۇ چاغدا، چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى موڭغۇللار ئۇيغۇرلار، تاتارلار، قىپچاقلار تەرىپىدىن ئاسسىملياتسىيە قىلىنىپ تۈركلىشىپ، ئېتىقاد جەھەتتىن ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغانىدى. <5>

دېمەك، يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىردە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلغان، ئۇمۇملاشقان بولسا، چاغاتايخان دەۋرىدىن باشلاپ، بولۇپمۇ تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدىن باشلاپ، ئەرەپ يېزىقى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر يېزىقى ئۇمۇمىيۈزلۈك قوللىنىلدى.

ئۈچىنچى باسقۇچ - موڭغۇل نەسەبلىك تۈركلەشكەن چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان خانلار دەۋرى، يەنى موغۇلىستان خانلىقى ، ئالتۇن ئورداخانلىقى، ئېلخانىلار، بابۇرموغۇل ئىمپىرىيىسى، سەئىدىيە خانلىقى قاتارلىق خانىدانلىقلار دەۋرى.

بۇ باسقۇچتا تېخىمۇ كۆپ موڭغۇل قەبىلىلىرى، بولۇپمۇ ھۆكۈمران تەبىقىدىكى موڭغۇللار ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىنىش، قوللىنىش بىلەن بىر چاغدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد يادروسى بولغان ئىسلام دىنىنىمۇ قوبۇل قىلدى، ئاندىن تەدرىجىي تۈركلىشىش – ئۇيغۇرلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى، نەتىجىدە، چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن تاكى 16 – ئەسىرلەرگىچە بولغان ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋردە، نۇرغۇنلىغان تۈركلەشكەن-ئۇيغۇرلاشقان موڭغۇل نەسەبلىك داڭلىق خان-پادىشاھلار مەيدانغا چىقتى. مەسىلەن: بېرىكىخان، تارماشىرى(ئالاۋۇدۇن)، خىزىرخان، تۇغلۇق تۆمۈرخان، ئۇۋەيىسخان، ئاقساق تۆمۈر(تۆمۈرلەڭ)، يۇنۇسخان، مەخمۇدخان، ئوبۇلخەيرىخان، مۇھەممەد بابۇرخان، سەئىدخان ۋاھاكازالار... بۇ ھۆكۈمران ئورۇندىكى مىللەتنىڭ ئۆزلىرى بويسۇندۇرغان، لېكىن ئۆزىدىن مەدەنىيەت جەھەتتە كۆپ ئىلغار بولغان مىللەتلەرگە يۇغۇرۇلۇپ-سىڭىپ كەتكەنلىكىنىڭ تىپىك مىسالى بولالايدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەكەن، قاغىلىق، پوسكام ، مەكىت، مارالبېشى، يوپۇرغا، ئاۋات، شايار، كورلا قاتارلىق جايلاردا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئايرىم توپ-قوۋملەر ۋە موغال ئىسىملىك يۇرت-مەھەللىلەر بۇنىڭ يەنە بىر دەلىلى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي يېزىقى دىگەن نام بىلەن تۈركلەشكەن ۋە تۈركلىشىۋاتقان موڭغۇللار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشتى. خۇددى ئەينى زاماندا، ئۇيغۇر پىسخولوگ (شامان دىنى باخشىلىرى) لىرى ئوتتۇرا ئىقلىمدا "بوشى" دەپ ئۆزلەشكەندەك ، ئۇيغۇر تىلىدىن قاغان، خان، خاقان، خاتۇن (خانىش)، ئالتۇن بىكە، ئا لتۇن ئۇرۇغ (شاھزادە-مەلىكە)، ئالتۇنلۇق (خان-پادىشاھلار مازىرى)، بىلىگ، بىتىگ، يارلىغ قاتارلىق سۆز-ئاتالغۇلار ئۆز ئەينى بويىچە موڭغۇل تىلىغا ئۆزلىشىپ كەتتى. مۇشۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ، تىل-يېزىقنىڭ تەسىرىدە، چاغاتاي دەۋرىدىن تاكى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ، چاغاتاي ئۇيغۇريېزىقى، ئەرەپ يېزىقى، پارس يېزىقى قاتارلىق تىل-يىزىقلاردا ئەدەبىيات-سەنئەت، تىبابەتچىلىك، ھەرخىل ھۈنەر-كەسىپ، تارىخ-تەزكىرە قاتارلىق مەزمۇنلاردا ناھايىتى كۆپ قىممەتلىك ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن، پەقەت تارىخ-تەزكىرە مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەردىن: جامالقارشى قاراخانىلار سۇلالىسى ۋە چاغاتاي دەۋرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم

ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەر ___ « سۇراھ لۇغىتى » نى روياپقا چىقاردى. سۇرىيىنىڭ دەمەشىق شەھرىدە تۇغۇلۇپ، سەككىز يېشىدىن باشلاپ سەمەرقەندتە ياشىغان ئىبنى مۇھەممەد ئەرەبشاھ (1392 – 1450) « ئاجايىبۇل مەفتۇرخناۋائىبول تېمۇر » ناملىق ئەسەرنى، ماۋارائۇننەھىردە ياشىغان سۇرىيىلىك نىزامىدىن شامى 1404 – يىلى « سەفەرنامەئىي تېمۇر » ناملىق ئەسەرنى، شەرىفىدىن ئەلى يەزدى 1425 – يىلى « زەفەرنامە » ناملىق ئەسەرنى، ھافىز ئەبرۇ « زەبدەتۇل تەۋارىخ » ناملىق ئەسەرنى، سەمەرقەندلىك ئابدۇراززاق « مەتلەئۇسسە ئىدەيىن ۋە مەجمۇئەل بەھرەيىن » ناملىق ئەسەرنى ، ئۇيغۇر باخشى « تارىخىي خانىيە » ناملىق ئەسەرنى يازدى. زوھۇرىدىن مۇھەممەدبابۇر (1483-1530) «بابۇرنامە»نى، ئەبۇلغازى باھادىرخان (1666-1603) «شەجەرەئى تەراكىمە» ۋە «شەجەرەئى تۈرك» نى يازدى.

سەئىدىيەخانلىقى دەۋرىدە مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگانى (1499 1547 – يىلى) پارس تىلىدا ئىككى توملۇق تارىخىي ئەسەر «تارىخى رەشىدىي» نى يېزىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ 200 يىلغا يېقىن تارىخنى يورۇتۇپ بەردى ...<6>

شۇڭا، مۇشۇ تارىخىي دەۋرلەردە ئۇيغۇر تىلىدىن موڭغۇل تىلىغا سىڭىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە	موڭغۇلچە	ئۇيغۇرچە	موڭغۇلچە
ئالماس	Almas	ئالا-بۇلا	Alag bulag
ئالۋاڭ	Alven	ئالتۇن	Altan
ئامراق	Amereg	ئامان-ئېسەن	Amguulang esen
ئارال	Aral	ئارا	Ara
ئارپا	Arba	ئارچا	Arc
ئارشاڭ	Arshan	ئارسلان	Arslan arslang
ئارقان	Argamii	ئارغىماق	Argumag
ئايماق	Aimag	ئارقار	Argal

Ajirga ئايغىر Agsahal ئاقساقال

Bagshi باخشى Bal (بال(ھەسەل

Baatur باتۇر Baaturlig باتۇرلۇق

Bayan باي Bayalig بايلىق

Bayar بايرام Bagla باغلام

(Beleg(temdeg بەلگە Boran بۇران

Boshuh بوسۇغا Botuh (بوتا(بۇتىلاق

Booz بوزا Bulangqi بۇلاڭچى

Bulchung بولجۇڭ Bulung بۇلۇڭ

Bulgun بۇلغۇن Bughdai بۇغداي

Buurul بۇغرۇل Buh بۇقا

Belkuus بەل Boedun بۆدنە

Boejung بۆجەن Boekung بۆكەن

Boeljirghen بۆلجۈرگەن Boelgunchilchi بۆلگۈنچى

Boeer بۆرەك Boert بۆرە

Burgud بۈركۈت Daah داغ

Dald دالدا Devter دەپتەر

Dogui دوغا Dolgaan دولقۇن

Dolgaalh دولقۇنلىماق Dulguu دوبۇلغا

Dudungneh دۇدۇقلىماق Dairui دەررۇ

Doex دۆش Gadarlig گەۋدىلىك

Kuwr قەبرە Hart-Hurt خارت-خۇرت

Khan خان-خاقان Jangar جاھانگىر

Jad جادۇ-جادۇگەر Jilga جىلغا

Jeren جەرەن Har قارا

Khokukhe كاككۇك Hargai قارىغاي

Heglig كەكلىك Kerchim كىسىم

Hereg كېرەك Hongshar كومشار

Koek كۆك Koek كۆكرەك

Koev koek كۆپكۆك Kuq كۈچ

Kuqutai كۈچلۈك Kiqig كۈچۈك

Hurai قورۇ Hudug قۇدۇق

Nam-jim لام -جىم Mal مال

Malhlai مالىخاي Manan مانان

Maigag مايماق Magtaad ماختاش

Minik مېنىڭ Mergen مەرگەن

Moeq (مۆچە(ئۈگە Moerv مۆرە

Mix مۆشۈك Nogtu نوختا

Osal ئوسال Ogul ئوغۇل

Balta پالتا Burtsug پۇرچاق

Burhuh پۇركىمەك Tozang Toos چاڭ -توزان

موگغۇلچە ئۇيغۇرچە موگغۇلچە ئۇيغۇرچە

qereg چىرىك qehir چېقىر

Qidemgai چىداملىق Qimhi چىمدىم

Qimhih چىمدىماق Qirai چىراي

Qirailig چىرايلىق Qivi چۋى

چوقۇم Qohum چوغ qog

چوقا qoka چوقۇر qohur

چۆل qoel چۇلۋۇر qulvur

چۆچىمەك Qochih چۆلدىمەك qoeldh

سۇنايلاپ Sunagaad سالماق Qochaah

سەلكىن Saelhin سالقىن Salhi Salhin

تارتىپ Tataad سامساق Saerimseg

تال Tal ساي Sav

تالان-تاراج Talen ساغماق Saah

تالقان Talh ساقال Sahel

تاماكا Taemhi سولخاي Solgai

تاماكىچى Taemhichi سۇ Su

تاقا Tah تامغا Tamga

تاقىر Tajir تاپان Tavag

تاقىرلاشماق Tajirshih تاتۇق Tatungga

تەڭ Teng تارالماق Tarhu

تەكشى Tengshi تاياق Tayag

تەكشىلىمەك Tegshileh تايغان Taegan

تۇلۇم Tulum تور Tor

تۇلۇمچىلىماق Tulumchilen تۇقۇم Tohum

تۇمۇ Tomuu توقۇماق Tohuh

تەسكىن Taeskaen توز Togus

تۆللەش Toelleh تۆل Toel

Toemur تۆمۈر Tum تۆمەن

Ur ئۇرۇق Udum ئۇدۇم(ئۇدۇم قالماق)

Ulir ئۇلار Uqiraad ئۇچراپ

Uchiraah ئۇچراشماق Ochi Ochin ئۇچقۇن

Uzum ئۈزۈم Shalvur شالۋۇر

Xikir شېكەر Shamalh شمايلماق

Sheveneh شۋىرلماق

Xivi Xivir شۋىر-شۋىر

Shurgun شۋىرغان

Sorh شوراش

Shorvug شورلۇق

Shat شوتا

Shonghur شۇڭقار

Zurh يۈرەك

Zuu يۈز

Jorga يورغا

Yos Yosun يوسۇن

Ixihireed ئىسقىرتىش

Evleg ئەپلىك

Evleh ئەپلىمەك

Er ئەر

Erh ئەرك Oesvur ئۆسمۈر

يۇقارقى سېلىشتۇرما سۆزلۈك -موڭغۇل تەتقىقاتچىسى يىلىياستۇ ئەپەندىنىڭ ‹‹ئۇيغۇرچە ۋە موڭغۇلچە ئاھاڭداش، مەناداش سۆزلەر›› ماۋزۇلۇق ماقالىسىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا، بۇ سۆزلۈكلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمىنىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىدىن، يەنە بىر قىسمىنىڭ ئۇيغۇرتىلى ئارقىلىق ئەرەب-پارس تىلىدىن موڭغۇل تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەنلىكىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ..(بەزى لوغەت -قامۇسلاردا بىزنىڭ نۇرغۇن سۆز-ئاتالغۇلىرىمىز پارس ۋە ئەرەب تىللىرىغا تەئەللۇق قىلىۋىتىلدى. ۋاھالەنكى، 16 -ئەسىردىن تاكى 20 -ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر، ئوسمانلى ئىمپىرىيىسىنىڭ ئەرەب، پارس تىللىق خەلقلەرگە ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ 5 ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى سەۋەبلىك تۈركىي تىلىنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرىغا كۆپلەپ سىڭىپ-ئۆزلىشىپ كىرگەنلىكىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەك ،ئەلۋەتتە.) بەزى تارىخشۇناسلار چىڭگىزخاننىڭ ئەسلى نەسەبىنى قىيات قەبىلىسىگە باغلاپ، قىيات، ئويرات، بارلاس، دۇغلات، جالايىر، قوڭغىرات قاتارلىق موڭغۇل قەبىلىلىرىنى تەكتى-يىلتىزى تۈركىي قەۋمگە تەئەللۇق قەبىلىلەر قاتارىدا تەتقىق قىلىۋاتقان، مۇشۇ قەبىلىلەرنىڭ چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بىللە كەلگەنلىكىنى ، نۇرغۇن تۈركىي سۇزلۈكلەرنىڭ موڭغۇل تىلىغا سىڭىپ ئۆزلەشكەنلىكىدىكى مۇھىم ئامىل دەپ قاراۋاتقان بولسىمۇ، ۋاھالەنكى، بۇ خىل تەتقىقاتلاردىن تېخى ئاخىرقى يەكۈن چىقىرىلمىدى. تارىختا خاتىرلىنىشىچە<8>، چىڭگىزخان تۈركى خەلقلەرنى ئەمەس، بەلكى، موڭغۇللارنى قۇدرەت تاپقۇزۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئىرادىنى تىكلەپ، تارقاق موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، باشتىن-ئاخىر موڭغۇل مىللىتىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئۈچۈن ھەر تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، دۇنيانى لەرزىگە سالىدىغان بۈيۈك موڭغۇل ئىمپىرىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، تارىختا “تەڭرىنىڭ ئەركىسى” دىگەن ئالەمشۇمۇل نامغا ئىگە بولغان.

تارىخى پاكىتلاردىن ئايانكى،يۇتكۇل موڭغۇل ئىمپىرىيىسى دەۋرىدە،موڭغۇللار ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر ئالىم-ئۆلىما،زىيالىلىرىنىڭ تەسىرىدە،مۇكەممەل بىر يېزىققا ئىگە بولدى،خان ئوردىسىدىن تارتىپ پۈتكۈل موڭغۇل ئىمپىرىيىسى تەۋەسىدە ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسلىق يېزىق ئالاقە قۇرالىغا ئايلاندى.<9>.

2 . تەسىرى جەھەتتىكى ئېتىقاد دىنىي

قۇبلايخان چىڭگىزخاننىڭ ئورنىنى بېسىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خاقانى بولغاندىن كېيىن، ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن، قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللۇنۇشنى داۋاملىق ئومۇملاشتۇرۇش بىلەن بىللە، موڭغۇللار ئىچىدە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد

قىلىشنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلدى. ئۈنىڭدىن سەل بۇرۇن، مۆڭكۈخان تەختىتىكى چاغدا، يەنى 1246 -يىلى، ئۇ تىبەتتىكى بۇددا دىنىنىڭ ساجا مەزھىپىنىڭ 4 -ئەۋلاد پىشۋاسى سابان بىلەن لياڭجۇ دىگەن جايدا ئۇچرىشىپ، سابانىنىڭ پۈتكۈل تىبەت رايونىدىكى بۇددا دىنى راھىبلىرىنىڭ داھىيسىلىق ئورنىنى بېكىتىپ ئېتىراپ قىلغان ئىدى. قۇبلايخانمۇ شۇ ئاساستا يەنە ساجا مەزھىپىنىڭ 5-ئەۋلات پىشۋاسى باسباغا ئوردا ئۆلىماسىلىق مەرتىۋىسىنى بېرىپ، باسبانى پۈتكۈل يۈەن سۇلالىسىنىڭ بۇددا دىنى ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن، يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى نەتىجىسىدە، ئەسلىدە ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان موڭغۇللار تەدرىجى يوسۇندا بۇددا دىنىنىڭ ساجا (لاما) مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىشقا يۈزلەندى. بۇنىڭ تەسىرىدە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى نۇرغۇنلىغان بۇددا دىنى ئۆلىما-راھىبلىرى يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىنىپ، ھاكىمىيەت ۋە بۇددا دىنى ئىشلىرى بويىچە مۇھىم ۋەزىپىلەرگە قويۇلدى. پەقەت 1328 – يىلى ۋە 1329 -يىلىلا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىن 108 نەپەر راھىب خانبالىقتىكى ساڭرام – بۇتخانىلارغا راھىپكالانلىققا تەكلىپ قىلىندى. قۇبلايخان يەنە ئوردىدا مەخسۇس ئۇيغۇر بۇددا دىنى سارىيى سالدۇردى. بۇنى تۇرپان ۋە دەشتىئاتا (دۇنخۇاڭ) دىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، مەخسۇس موڭغۇل خان-پادىشاھلىرىغا ، مەلىكە-خانىشلارغا ۋە شاھزادىلەرگە قۇت-ئامەت تىلەش ئاساسى مەزمۇن قىلىنغان دۇئا-پۈتۈكلەرمۇ ئاساسلايدۇ.

مۆڭكۈخان دەۋرىدە، تەرىقەت دىنى (داۋجياۋ) بىلەن بۇددا دىنى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كەسكىنلىشىپ، ھەر ئىككىلا دىنىنىڭ ئۆلىمالىرى ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئەقىدە-ئەركانلىرىنى” ئەڭ توغرا ھەقىقەت “دەپ دەۋا-داۋراڭ قىلىشىدۇ. مۆڭكۈخان بۇ تالاش-تارتىشنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1256- يىلى ئىككى تەرەپنى مۇنازىرە قىلىشقا پەرمان چۈشۈردۇ. نەتىجىدە، شۇ قېتىمقى مۇنازىرىگە ئىككى تەرەپتىن 300دىن ئارتۇق بۇددا دىنى ئۆلىماسى قاتناشقاندىن سىرت ، ئەتراپتىكى بۇددا دىنى ئەللىرىدىنمۇ ۋەكىل قاتناشقان بولۇپ، كەسكىن مۇنازىرە ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا بۇددا دىنى تەرەپ يېڭىپ چىقىدۇ، بۇددا دىنى تەرەپنىڭ يېڭىپ چىقىشىدا ئۇيغۇر بۇددا ئۆلىمالىرى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. <10>

قۇبلايخان دەۋرىدە، 1285 – يىلىدىن 1287- يىلىغىچە قۇبلايخان «بۈيۈك بۇددا نومى» غا قارىتا بىر قېتىم چوڭ ھەجىمدە رەتلەش-تولۇقلاش ئېلىپ باردى. ئاساسلىقى تىبەت نۇسخىسىدىكى 1440 قىسىم، 5586 پارە بۇددا نوم ئارقىلىق خەنزۇچە نۇسخىدىكى بۇددا نومنى رەتلەپ توغرىلىدى، بۇ قېتىمقى بۇددا نومنى رەتلەپ توغرىلاشقا ھىندى، ئۇيغۇر، تىبەت ۋە خەنزۇ

قاتارلىقلاردىن 29 نەپەر بۇددا دىنى ئۆلىماسى ئىشتىراك قىلغان بولۇپ، بۇلارغا مىڭسۇسى، < <ئەنزاڭ، كاپيان سالى قاتارلىق ئۇيغۇرلار باشچىلىق قىلدى.<11

تارىخنىڭ چاقى ئىلگىرىلەپ 14 – ئەسىرگە كەلگەندە، يۈەن سۇلالىسى چاك-چېكىدىن بۆسۈلۈپ، ئۇنىڭ تېرىتورىيېسى دائىرىسىدە مىڭ سۇلالىسى، چاغاتاي خانلىغى، ئېلخانىلار خانلىقى، ئالتۇن ئوردا خانلىقى قاتارلىق خاندانلىقلار بارلىققا كەلدى. بۇ دەۋردە، چاغاتاي خانلىقى تەۋەسىدە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق يەرلىك خەلقلەرنىڭ تەسىرىدە، ھۆكۈمران ئورۇندىكى موڭغۇللارنىڭ دىنىي ئېتىقادىدا يەنە بىر قېتىملىق ئۆزگىرىش بولدى، يەنى چاغاتاي خانلىقى پارچىلانغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن موغۇلىستان خانلىقىدا، تۇغلۇق تۆمۈر (1329-1369) تۇنجى بولۇپ، 1322-يىلى ئاقسۇغا كېلىپ، ئايكۆل دىگەن يەردە ئىمام جالالىدىنىنىڭ ئالدىدا ئىمان ئېيىتىپ ئىسلام دىنىغاكىردى. ھەمدە 160مىڭ تۈتۈن(ئائىلە) موڭغۇلنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، تاغ-جىرا، يايلاقلاردىن چۈشۈپ، تۇزلەڭلىكلەردىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئولتۇراقلىشىشقا مەجبۇر قىلدى.<12> مۇشۇ دەۋردە، ئىسلام دىنىغا كىرگەن موڭغۇل خانلار ھەتتا تېخىچە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان قۇمۇل، تۇرپان رايونىدىكى ئۇيغۇرلانىمۇ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ دەۋىردە يەنە، موغۇلىستان خانلىقى غەربىي ۋە شەرقىي موغۇلىستانغا بۆلۈنۈپ، دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان موڭغۇللار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ يەرلىك ئۇيغۇر -تۈركىي خەلقلەرگە قوشۇلۇپ ئۆزلىشىپ كەتتى، تاغ-يايلاقلاردىكى موڭغۇللار بولسا ئەسلىدىكى بۇددا دىنى ئېتىقادىدا قېلىۋەردى. نەتىجىدە، ئىسلام دىنىغا كىرىپ ئۇيغۇرلاشقان-تۈركلەشكەن موڭغۇللار بەزى تارىخنامىلاردا "موغۇل "دەپ ئاتالدى. ئۇلار ئەسلىدىكى كۆچمەن چارۋىچى موڭغۇللارنى "چاتاي(قاراقچى)" دەپ كەمستىسە، كۆچمەن چارۋىچى موڭغۇللار ئۇيغۇر-تۈركلەشكەن موڭغۇللارنى" قارا ئۇناس (شالغۇت)" دەپ كەمستىدىغان بولدى.<13> بۇ دەۋردە شەرقىي موغۇلىستانغا دۇغلات قەبىلىسىدىن چىققان خان-سۇلتانلار، غەربىي موغۇلىستانغا بارلاس قەبىلىسىدىن چىققان خان-سۇلتانلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

3. سىياسى ئىجتىمائى جەھەتتىكى تەسىرى

بۇ خىل تەسىر چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن كېيىن باشلىنىپ، موغۇلىستان دەۋرىدە تېخىمۇ قويۇق ۋە گەۋدىلىك بولغان دىيىشكە بولىدۇ. بۇ مۇنداق بىر نەچچە جەھەتتە ئىپادىنىدۇ: ئالدى بىلەن، چىڭگىزخان قاغان بولغاندىن كېيىن، ئۇ تاتاتۇڭا، چۇسىكىخۇتزىر، مەڭگۇقايا قاتارلىق ئۇيغۇر ئالىملارنىڭ تەكلىپى بويىچە ئوردىدا ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىش بىلەن بىرگە، تامغا-مۆھۈردارلىق، بېتىك-دەپتەردارلىقنى (دىۋان كاتىباتلىقنى) يولغا قويدى؛ ئىككىنچىدىن، قاغان ئوردىسىدىن

تارتىپ(ئەسلىدىكى سۇڭ سۇلالىسى -ئوتتۇرا ئىقلىم رايونىدىن باشقا) ئېلىكخانلىقلارغىچە ئۇيغۇر خاندانلىقلىرىدىكىگە ئوخشاش ئەمەل-مەنسەپلەرنى تەسىس قىلدى؛ ئۈچىنچىدىن، چاغاتاي خاندانلىقى، ئالتۇن ئوردا خانلىقى، ئىلخانىلار خانلىقى، موغۇلىستان خانلىقى قاتارلىق خانلىقلار دەۋرىدە، ئوردا-مەھكىمىلەردە مۇھىم ۋەزىپىلەرگە ئۇيغۇر زىيالىلىرى قويۇلدى. ئۇيغۇرلار ئىشلىتىپ كەلگەن ئەمەل-مەنسەپ ناملىرى ئىشلىتىلدى.

چىڭگىزخان مىلادىيە 1206- يىلى قاغان بولغاندىن باشلاپ، موڭغۇل ئوردىسىغا توپلانغان ئۇيغۇر ھەربىي ئالىملىرى چىڭگىزخاننىڭ مىلادى 1215- يىلى جورجىت خانلىقى (1115- 1234)غا قىلغان يۈرۈشلىرىدە ھەربىي مەسلىھەتچى سۈپىتىدە قاتناشقاندىن تاشقىرى، چىڭگىزخاننىڭ مىلادىيە 1219- يىلىدىن 1225- يىلىغىچە داۋام قىلغان غەرب ۋە شەرققە قىلغان يۈرۈشلىرىگىمۇ مەسلىھەتچى بولۇپ باردى. چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، نەۋرىلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىغا يەنە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار قاتناشتى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە توراقايا ، بۇلاد قايا قاتارلىق ئۇيغۇر سەركەردىلەرمۇ قاتناشقان . توراقايا چىڭگىزخاننىڭ خارازىم شاھلار خانلىقىغا قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان بولۇپ ، ناھايىتى قابىلىيەتلىك ھەربىي ئالىم ئىدى. بۇلادقايا مۇ چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان. ئۇ كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى تولىخاننىڭ ئورۇنباسارى بولغان.<14>

موڭغۇللار مىلادىيە 1279- يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، قوبلايخان يۈەن سۇلالىسى (1279-1368) نى قۇرغان، قوبلايخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىدە (1279-1368) ئۇيغۇرلاردىن لەنشەن (مىلادىيەنىڭ 1231- يىل تۇغۇلۇپ، 1280 – يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ساڭگا (؟-1291)، ئەل ئۇقمىش (مىلادىيەنىڭ 1320- يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، مەڭگۈتىكىن (13- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن)، شايبان (مىلادىيەنىڭ 1197- يىلى تۇغۇلۇپ، 1276- يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، موڭسۇر (13- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن)، ئەختەرىدىن (13- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن) قاتارلىق ئۇيغۇرئالىملار خان بالىقتا (ھازىرقى بېيجىڭدا) ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتكەن<15>.

موڭغۇللار مىلادى 1279- يىلى پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، قوبلايخان يۈەن سۇلالىسىغا خان بولۇپ، خانبالىق(بېيجىڭ)نى پايتەخت قىلغان. لەنشەن شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قوبلايخانغا باش ۋەزىر بولغان.<16>

يەنە شۇ دەۋردە، مەڭگۈتىكىن قوبلايخانغا ئۇستازبولغان، ئۇنىڭ تەربىيىسى نەتىجىسىدە، قوبلايخان موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تىبەتچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان، ئىلىم ئەھلىنى ھۆرمەت قىلىدىغان شەخس بولۇپ يېتىشىپ چىققان.

شايبان مەشھۇر، ئۇستا دىپلومات بولۇپ، ئوگدايخان بىلەن قوبلايخاننىڭ ئوردىسىدا ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولغان، ئۇ مىلادىيە 1276- يىلى 79 يېشىدا ئالەمدىن .<ئۆتكەن<17

<ئەسلى خوتەنلىك ئۇيغۇر ئەھمەت قوبلايخانغا ۋەزىر بولغان.<18

قۇبلايخان سەلتەنەت سۈرگەن دەۋردە، ئۇيغۇر بىناكارلىق ئالىمى ئەختەرىدىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خانبالىقنى(ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى) نى قايتا لاھىيىلەش، قايتا قۇرۇش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆھپىسى جۇڭگو تارىخ كىتابلىرىدا قەيىت <قىلىنغان.<19

يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر خانلىرى قوبلايخان، مۆڭكۆخان، ئىسەنبۇقاخانلار دەۋرىدە (مىلادىيە 1270- يىلىدىن 1320- يىلىغىچە) مەشھۇر دېڭىز ساياھەتچىسى، دىپلومات ئەلئۇقمىش 1272- يىلىدىن باشلاپ ھىندى ئوكيان ۋە ئوكيانىيىدىكى دۆلەتلەرگە بىرنەچچە قېتىم ئەلچى بولۇپ بارغان. ئۇ قايتىشىدا چەل ئەل ئەلچىلىرىنى باشلاپ ۋە شۇ دۆلەتلەردە چىقىدىغان دورا – دەرمەكلەرنى ئېلىپ كەلگەن. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە باش ۋەزىر ئۇرۇن .باسارى بولغان

ئىقتىسادشۇناس ساڭگا، لەشكەرشۇناس ئىلقايا، كۇنجەك، چاغان تۆمۈر، مەھمۇد يالىۋاچ ، مەسئۇت يالىۋاچ (ئاتا – بالا) قاتارلىقلارمۇ ھەر قايسى ساھەلەردە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى .<قوشقان<20

رابىن سائۇما چىڭگىزخان دەۋرىدە مۇڭغۇل شاھزادىلەرگە ئۇستاز بولغان شايباننىڭ ئوغلى بولۇپ،ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ نىستىرىئان دىنىدا تەربىيىلەنگەن ۋە كۆپخىل ياۋرۇپا تىللىرىنى ئۆگەنگەن 1287-يىلى ئىلخانلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى ئارغۇن ئۇنى پۈتۈن ياۋرۇپاغا باش ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. سائۇما كونىستانتىنپولغا بېرىپ پادىشاھ ئاندرونكۇس 2نىڭ ئەتىۋارلىق مېھمىنى بولىدۇ. ئۇ يەردىن رىمغا بېرىپ كادىنال يېرۇمى بىلەن دىنىي مۇنازىرە يۈرگۈزىدۇ. ئۇ يەردىن پارىژ شەھرىگە بېرىپ فىرانسىيە پادىشاھى فىلىپ فائىر6نىڭ قىزغىن ۋە داغدۇغۇلۇق قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. ئارغۇن خاقانىنىڭ خېتىنى ۋە سوۋغاتلىرىنى تاپشۇرىدۇ . پارىژدا يېرىم ئايغا يېقىن تۇرۇپ فىرانسىيەنىڭ جەنۇبىدىكى بور شەھرىگە بېرىپ ئەنگلىيە پادىشاھى ئېدۋارد1بىلەن كۆرۈشىدۇ. 1288 -يىلى سائۇما دۆلىتىگە قايتىش سەپىرىدە پاپا نىكولاس4نىڭ ۋەزىپىگە ئولتۇرغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ، قايتا رىمغا بېرىپ ، دۆلەت خېتى

تاپشۇرىدۇ . پاپا ئارغۇننىڭ خىرىستىئان دىنىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىگىگە تەشەككۈر ئېيتىدۇ. ئۇ 1294-يىلى 1-ئاينىڭ 10-كۈنى ۋاپات بۇلغان<21>.

ئۇمۇمەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى چىڭگىزخان دەۋرىدىن باشلاپ تاكى 16-17-ئەسىرلەرگىچە موڭغۇل مەدەنىيىتىگە ئۈزلۈكسىز تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن بۇلۇپ، بۇ خىل تەسىر ھاكىمىيەت باشقۇرۇش، لەشكىرى ئىشلار ، تىل-يېزىق ، دىۋان ئىشلىرى، دىپلۇماتىيە، مالىيە-ئىقتىساد ، تىبابەتچىلىك قاتارلىق ساھەلەرگىچە ئەكىس ئىتىپ،تارىختا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرغان.

تۈگەللىمە: ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇللارنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىنى مۇنداق بىرنەچچە دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ: قەدىمقى يىنسەي، ئۇرخۇن، سىلىنگا، سىبىرىيە، ئۆتۈكەن قاتارلىق پايانسىز تۈزلەڭلىك، يايلاقلاردا بىللە ياشىغان تۇغقاندارچىلىق خاراكتىرىدىكى مۇناسىۋەت؛ كۆكتۈرك خانلىقى ، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قارا خانىلار سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى ئىناق قوشنىدارچىلىق خاراكتىرىدىكى مۇناسىۋەت ؛ چىڭگىزخان، قۇبلايخان، چاغاتايخان قاتارلىقلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارغا تايىنىش، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەسىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلىش خاراكتىرىدىكى مۇناسىۋەت ؛ تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدىن باشلانغان تۈركلىشىش-ئۇيغۇرلىشىش خاراكتىرىدىكى مۇناسىۋەت؛ جوڭغارلار (ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماي ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ساقلاپ قالغان موڭغۇللار) دەۋرىدىكى تەسەۋۋۇپچى سوپى-ئىشانلارغا تايىنىپ، ئۇيغۇرلارنى دەھشەتلىك ئىزىش-ئىكىسپۇلاتاتسىيە قىلىش خاراكتىرىدىكى مۇناسىۋەت (بۇ يەردە موڭغۇل ھۆكۈمرانلار قاتلىمى كۆزدە تۇتۇلغان ؛) ؛ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوخشاشلا مەھكۇملۇقتا ياشاش ، تەقدىرداش بولۇش خاراكتىرىدىكى مۇناسىۋەت دېگەندەك بولىدۇ. شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، بولۇپمۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇللارنىڭ مۇناسىۋىتى قېرىنداشلارچە دوستلۇق مۇناسىۋەت ئاساسىدا ساغلام تەرەققى قىلماقتا.

يۇقارقىلاردىن كەلىمە ھاسىلات شۇكى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىن باشلاپلا، باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە ئىنچىل تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن، بولۇپمۇ جۇغراپىيىۋى، تارىخىي ۋە سىياسى ئىجتىمائىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن بۇ خىل تەسىر ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بولۇپمۇ بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولغان. شۇ ۋەجىدىن بۇ ماقالىدا پەقەت مۇشۇ بىر نوقتا ئۈستىدىلا توختىلىشقا توغرا كەلدى.ئۆز نۆۋىتىدە

شۇنىمۇ قەيت قىلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى،ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ خۇددى باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىگە ئوخشاش تارىخى،جۇغراپىيىۋىي ۋە سىياسى ئىجتىمائىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ، مەسىلەن: ئەرەپ، پارس، موڭغۇل، مانجۇ، خەنزۇ، ئۇرۇس، ھىندى، ئىنگلىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەسىرلىرىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە قوبۇل قىلىپ ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت بايلىقى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە مەدەنىيەت سەمەرىلىرىنى ئۆزلۈكسىز بېيىتىپ كۆچەيتىپ كەلگەن. لىكىن جۇغراپىيىۋىي ۋە ھەرخىل تارىخي، سىياسى ئىجتىمائىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ ئاسمىلاتسىيە بولۇپ كەتمىگەن، ئەكسىچە ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ھاياتي كۈچىنى ئىزچىل ساقلاپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. شۇڭا، شۇنى ئېنىق مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مەدەنىيەت باغچىسىدىكى بىر رەڭدار گۈللۈك بولۇش سۈپىتى بىلەن خۇددى تارىختىكىگە ئوخشاش ھازىرمۇ ۋە كەلگۈسىدىمۇ ئۆزىنىڭ چەكسىز قۇدرەتلىك جەزبىدار ھاياتى كۈچىنى مەڭگۈ نامايان قىلىدۇ.

ئاپتورنىڭ ئۆزرىسى: ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تارىخي تەسىرى كۆپ تەرەپلىمە ۋە كۆپ قاتلاملىق بولۇپ، مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلەرنىڭ سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشىغا توغرا كېلىدۇ. بۇماقالە پەقەت مېنىڭ دەسلەپكى ئۆگىنىش-ئىزدىنىشىمنىڭ ئازغىنە نەتىجىسى بولۇپ، ئېنىقسىزلىق، سەھۋەنلىك ۋە يېتەرسىزلىكلەردىن خالى بولالماسلىقى مۇمكىن. ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەپۇ كۆزىدە قارىشىنى ئۈمۈت قىلىمەن.

□:مەنبەئاچقۇچى

ئۇلانزالات:‹‹تۈركلەربىلەن موڭغۇللارئايرىلىشتىن بۇرۇنقى پاكىتلار››، ئۇلانزالات بلوگى، <1>
□.2007 -يىل، 12-ئاينىڭ18-كۈنى

تۇجى (چىڭ سۇلالىسى): «مۇڭغۇل تارىخى»"تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمىھالى"، 3048 – بەت. <2>
جۇڭگۇ كىتاپچىلىقى، 1984- يىل خەنزۇچە نەشرى.

جۇۋەينى(ئىران) : «جاھاننى بويسۇندۇرغۇچىلار تارىخى»، 50-49بەتلەر. ئىچكى مۇڭغۇل <3>
نەشرياتى، 1980-يىل، خەنزۇچە نەشرى.

.تۇجى(چىڭ سۇلالىسى) :«مۇڭغۇل تارىخى»، 351 – بەت <4>

.ۋاڭ جىلەي: ‹‹ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى››، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل نەشرى <5>

كۆرەش تاھىر : «ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىنىڭ تېماتىك قاتلاملىرى»، « كىتاب مۇنبىرى » <6>
.ژۇرنىلىنىڭ 1999 – يىللىق 1 – ، 2 – سانلىرى

ئۇلياستۇ:«ئۇيغۇرچە مۇڭغۇلچە ئاھاڭداش ۋە مەناداش سۆزلەر». ئىنتېرنېت، «ھون <7>
.مۇنبىرى»، 2006-يىلى5-ئاينىڭ23-كۈنى

□.موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى››، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل نەشرى›› .<8>

جۇچى (چىڭ سۇلالىسى) : «مۇڭغۇل تارىخى» “تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمىھالى”، 3048-بەت. <9>
.جۇڭگو كىتاپچىلىقى، 1984-يىل خەنزۇچە نەشرى

ياڭ فۇشۆ: «ئۇيغۇرلار ۋە بۇددا دىنى»، 168-،170-بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، <10>
.1998-يىل خەنزۇچە نەشرى

تۇجى (چىڭ سۇلالىسى): «مۇڭغۇل تارىخى» “تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمىھالى”،3048 -بەت. <11>
.جۇڭگو كىتاپچىلىقى، 1984-يىل خەنزۇچە نەشرى

.ليۇزىشياۋ: «ئۇيغۇرتارىخى»، 574 – بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988- يىل نەشرى <12>

ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى»، 326-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-<13>
يىل نەشرى.

غەيرەتجان ئوسمان : «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە <20>،<19>،<18>،<17>،<16>،<15>،<14>
غەربتە»،117 -بەتتىن165-بەتلەرگىچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 – يىل نەشرى.

جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»- جۇڭگوتارىخى – يۈەن سۇلالىسى تارىخى- » <21>
“رابىن سائۇما قىسمى ” خەنزۇچە نەشرى، 56-بەت .

پايدىلانما ئاساسلىرى:

☐.ئۇبۇلغازى باھادىرخان:‹‹شەجەرىي تۈرك››،شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،2002-يىل،نەشرى .1

☐.موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى››،شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،1999-يىل نەشرى›› .2

مەھمۇدكاشغەرىي ‹‹تۈركىي تىللار دىۋانى››، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 -يىل .3
نەشرى.

لىيۇزىشاۋ: « ئۇيغۇر تارىخى ». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988-يىل نەشرى .4

مىرزامۇھەممەد ھەيدەر كۈراگان: « تارىخي رەشىدىي » . شىنجاڭ خەلىق نەشرىياتى .5
2007،-يىل نەشرى.

موللامۇساسايرامى: « تارىخى ھەمىدى ». مىللەتلەرنەشرىياتى، 1986-يىل نەشرى .7

ۋ.ۋ.بارتولدى: ‹‹ئوتتۇرا ئاسىيا قىسقىچە تارىخى›› شىنجاڭ خەلىق نەشرىياتى، 1980-يىل .8
خەنزۇچە نەشرى.

2008-يىلى 10–ئۆكتەبىر، كاشىغەر شەھرىدە يېزىلدى

- http://www.yuksel.me/116.html
- http://www.uyghurpen.org/Uyghur_medeniyitining_mungghul-medeniyitige-korsetken_tesiri.pdf

http://www.uyghurpen.org